

periférikus gregorián hagyomány bevonásával vizsgálja. Az összehasonlításakor élesen kitűnik a sajnálatos forráshiány, amely az erdélyi gregorián vizsgálatát nehezíti. Kiesnek a vizsgálatból az erdélyi provenienciára ellenére a szász területeken keletkezett liturgikus könyvek német dallamvariánsaik és metzigót notációjuk miatt. A szerző a Szepesi Antifonáléval, az Isztambuli Antifonáléval és a Váradai Antifonále fennmaradt, egyező tételeivel veti össze a tizenégy töredéken lévő dallamokat. Az összehasonlítás eredményét befolyásolja, hogy az utóbbi töredékesen maradt fenn, ezért nem lehetséges minden tételt összevetni vele. Bizonytalanságot okoz az is, hogy az Isztambuli Antifonále provenienciája sem egyértelműen tisztázott. Tovább nehezíti az elemzést, hogy az 'in situ' fragmentumok egyik oldala vonható csak be a vizsgálatba. A fragmentumkutatás fontossága is kitűnik a forráshiánytól szenvedő erdélyi rítus elemzésénél. A szerző az elemzésbe bevonta a kódextöredékeket is, amelyek olykor bizonytalan provenienciájuk, töredékességük és időbeli szétzórtságuk ellenére is sok információval szolgálnak a középkori hagyomány feltáráshoz. Ezért is tartható igazán szerencsés esetnek, amikor egy kódexből több levél, levélpár is fennmarad. A dallamok összehasonlításának és liturgikus elemzésének eredménye, illetve az abból felmerülő további kérdések pedig nemcsak a töredékek meghatározásához járulnak hozzá, hanem az eddig bizonytalan eredetű teljes kódexek esetében is válaszokat adhatnak, jelentőségük ezért kiemelkedő.

A dallamvariánsok elemzésének követését megkönnyíti a tizenégy töredéken lévő dallamoknak a könyv végén található modern átírása, amelyet Mészéna Beáta készített igényes kottagrafikával. Szintén a könyv végén található a tizenégy töredék jó minőségű fotómásolata, amelyeket nézegetve az olvasó szintén közelebb kerül az antifonále-töredékekhez. Az egész kiadványban érződő remek szemléltetést fokozzák a Függelékben közölt térképek is. A könyv második részében olvasható a szöveg angol fordításban. Nagyon fontos, hogy a magyar zenei kódextöredékek kutatásának eredményei ne csak itthon váljanak ismertté, hanem eljussanak külföldi tudósokhoz is. Különösen igaz ez az erdélyi provenienciájú fragmentumok esetében, hiszen látjuk a fenti esetből is, hogy a kimetszett darabok a mai országhatáron kívülről is előkerülhetnek. Az angol nyelvű, szintén képekkel és táblázatokkal ellátott könyvrész ezeknek az azonosításához segítheti a külföldi töredékkutatókat.

A sorozat első kötete tökéletesen bemutatja, hogy az eddig előkerült és feltárt zenei töredékek milyen nagy jelentőséggel bírnak a középkori magyar rítus megismerésében, és elemzésükkel egyre közelebb kerülünk ahhoz, ha csak lépésenként is, hogy ennek a hagyománynak a gazdagsága teljességében feltáruljon előttünk. Gilányi Gabriella könyve gyönyörű és igényes kivitelezésével nemcsak élvezetes olvasmány, hanem gyakran forgatandó, hasznos kézikönyv is egyben.

HENDE FANNI

Ivona Kollárová, *Tajne: nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789–1799)*, Bratislava, Veda, 2020. 213 p.

Ivona Kollárová pozsonyi könyvtörténész a cenzúra történetének egyik legelismertebb kutatója ezen könyvét egy korábbi munkája folytatásának szánta, amely 2013-ban jelent meg *Slobodný vydavateľ – myslianci čítateľ: Typografické médium v jozefínskej dobe* [Szabad kiadó, gondolkodó olvasó, A tipográfia-médium a József-korszakban] címmel. Ebben a könyvkiadás és a nyomdászat történetét mutatta be II. József évtizedes uralkodása idején (erről ld. PAVERCSIK Ilona recenzióját, *Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 107–109). Ebben az időben a könyvkiadás rendkívüli fejlődésnek indult, köszönhetően a császár reformjainak, amelyek erősebb centralizálás mellett több lehetőséget adtak a szabad versenynek, mint a korábbi, privilégiumokon alapuló rendszer. Ennek hatására az egyes nyomdák kiadványai között egyre nagyobb számban jelentek meg a könnyen eladható és széles körben terjeszthető kisebb, olcsóbb kiadványok, mint a pamfletek, röpiratok, brosúrák és ponyvakiadványok.

DOI 10.17167/mksz.2021.2.278-280

A francia forradalom kitörése új helyzetet teremtett. Ezért választotta a szerző ezt a dátumot kutatása kiindulópontjául II. József halála helyett, annak ellenére, hogy így némiképpen átfedésbe került az előzőleg kiadott könyvével. Szerencsés volt itt kezdeni, hiszen ez az esemény volt az, amely elindította azt a folyamatot, amely meghatározta a következő évtized kultúrpolitikáját, beleértve az itt tárgyalt cenzúra- és könyvkiadás-történetét. A francia események hatására a korábban jellemző felvilágosult gondolatoknak (pl. vallásszabadság kérdése) nagyobb teret engedő uralkodói magatartás helyett egyre inkább előtérbe került a forradalomtól, a veszélyes gondolatoktól való félelem. Ez II. Lipót uralkodása alatt még nem volt jellemző, de később Ferenc császár kultúrpolitikáját egyértelműen meghatározta, és tovább rontott a helyzeten a magyar jakobinus mozgalom, amelynek könyvtörténeti vonatkozásaira, az esemény súlyának megfelelően Kollárová különös hangsúlyt fektet.

A szerző változatos forrásanyagra támaszkodott, egykorú nyomtatványokra, kéziratos hagyatékokra és levéltári forrásokra egyaránt. Kutatásait részint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (Helytartótanácsi Levéltár), a Lőcsei Evangélikus Levéltárban (Archív Evanjelickej cirkvi v Levoči), a pozsonyi (Štáný oblastný archív v Bratislave) és a szepesi levéltárban (Spišský archív), az Országos Széchényi Könyvtár, a pozsonyi Líceumi Könyvtár (jelenleg a szlovák akadémiai könyvtár – Ústredná knižnica SAV – része), a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská národná knižnica – Literárny archív) és a pozsonyi egyetemi könyvtár (Univerzitná knižnica v Bratislave) kézirattáraiban és a késmárki evangélikus könyvtárban (Lyceálna knižnica v Kežmarku) végezte. Emellett a hivatkozásai arról tanúskodnak, hogy alaposan tanulmányozta a témában megjelent szlovák, magyar, német és angol nyelvű szakmunkákat, mégis hiányolható, hogy sem Petrik Géza retrospektív bibliográfiáját, sem annak újonnan megjelent IX. és X. Pótlások köteteit (Bp., 2017 és 2018) nem használta, pedig ezzel teljes képet kaphatott volna a korszak magyarországi könyvkiadásáról.

Az első fejezet, a Titkos nyomda (*Tajná tlačiareň*) címet viseli, és egy kisebb tévedéssel indít, mikor az állítja, 1795. május 20-án a magyar jakobinus mozgalom 18 résztvevőjét végezték ki (20). Valójában a halálraítéltek száma volt 18, de nem mindenkin hajtották végre az ítéletet. A fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy valóban létezhetett-e az a bizonyos titkos nyomda, amelyről a Martinovics-összeesküvés minden vádlottját kikérdezték, vagy sem, illetve általában feltételezhető-e, hogy létezett valamiféle titkos nyomda, esetleg változó székhellyel, amely az illegális kiadványokat nyomtatta. Ennek kapcsán ismerteti az egyes uralkodók cenzúrendeleteit, amelyekből kiderül, hogy különféle időszakokban milyen típusú, témájú könyvek nyomtatása ütközött törvénybe. II. Lipót 1790 szeptemberében betiltotta azon írássok megjelentetését, amelyek a közjó és a béke ellen irányulnak, szembefordítják az alattvalókat az uralkodóval, vallási közönyt idéznek elő, vagy sértik mások vallásszabadságát. Ezután egyre gyakoribbá vált a könyvkereskedők ellenőrzése, különösen Ferenc császár idején. A rendelkezésre álló szakirodalom és a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött nyomozati anyag átvizsgálása megerősítette, hogy nem létezett semmiféle titkos nyomda, a cenzúra engedélye nélkül nyomtatott könyveket, röpiratokat, pamfleteket létező, bejegyzett nyomdák nyomtatták ki, hamis impresszummal vagy impresszum nélkül. Így például Landerer Mihály János nyomdájában, aki a Martinovics-per egyik vádlottja is volt. A fejezet újdonsága a Helytartótanácsi Levéltár (MNL–OL) ide vonatkozó iratainak feldolgozása, a hamis impresszummal kiadott kiadványok már ismertek V. Ecsedy Judit kutatásaiból.

A második fejezet (*Spiritus gallicus*) elején beszámol néhány esetről, amikor a valós nyomdahely feltüntetésével, a cenzor engedélyével megjelent könyvek körül alakult utólag botrány (pl. a Batsányi János elleni eljárás a *Magyar Museum*ban megjelent forradalmi verse – *A franciaországi változásokra* – miatt). Elsősorban olyan eseteket emelt ki, ahol a cenzor (vagy valaki más) a franciaországi események megítélése vagy „forradalmi gondolatok” terjesztése miatt emelt kifogást. A fejezet legérdekesebb része a sajtószabadságról szóló korabeli polémiák bemutatása, részint levéltári anyagok, országgyűléshez benyújtott javaslatok, részint a témában megjelent nyomtatványok alapján. A cenzúra szigorítása mellett szóló érvek között szerepelt, hogy a közösség érdeke a

béke fennmaradása, és az uralkodónak kötelessége mindent megtenni ezért, míg a szabad sajtó hívei (Vay István, Hajnóczy József stb.) azzal érveltek, hogy a szabad gondolkodás alapvető emberi jog, amely elengedhetetlenül szükséges egy nemzet kulturális felemelkedéséhez.

A harmadik fejezet – Titkos könyvkereskedés (*Tajný knižný obchod*) – a könyvkereskedelemtől, könyvterjesztéstől szól. A nyomdák mellett rendszeresen ellenőrizték a könyvterjesztőket, vagyis a kereskedőket, az olvasóköröket, a postakocsikat, peregrinus diákok holmiját is, hiszen nemcsak az itthon nyomtatott, de a külföldről behozott könyvek is terjeszthettek nemkívánatos gondolatokat. Itt pontosan leírja, hogyan lehetett hivatalosan külföldi könyvet behozni az országban (77), milyen útvonalon érkeztek a könyvek, és milyen engedélyekre volt szükség (91), illetve hogyan zajlott a nyomozás, ha a revizor szabálytalanságot tapasztalt (97–98).

A negyedik fejezet – Árnyékban (*V tieni*) – az eddigiek eszmetörténeti háttérét mutatja be. Kiemelt szerepet kap az ateizmus (101–112) hazai megjelenések bemutatása, széles európai kontextusban. A tiltott (ateista, materialista, deista, antiklerikális vagy pornográf) könyvekre való igényre és a behozatal sikerességére a könyves hagyatékok alapján következtet, és meglehetősen sok példát hoz arra, hogy tiltott (ateista és deista) francia könyveket találtak előkelőségek hagyatékában (pl. Forgách Miklós és László, Illésházy István stb.).

Az ötödik fejezet – Emberek a hálózatban (*L'udia v sieti*) – főszereplője a kalandos életű Friedrich Trenck. Kétféleképpen mutatja be konfliktusait a cenzúrával egyházellenes írásai miatt. Először Trenck saját önéletrajása, majd a rendelkezésre álló levéltári források alapján. Rendkívül érdekes az önéletrajz autentikus források alapján való ellenőrzése, amelyből kiderül, állításával ellentétben valójában nem volt engedélye pamfletjeinek kiadására, és az uralkodóval (II. Lipót) való baráti kapcsolata sem nyert bizonyítást, ahogy az sem, hogy II. Lipót helyeselte vagy bármilyen módon támogatta volna ezeket az írásait, ahogy azt az önéletrajzában írta (152–153).

Az utolsó, hatodik fejezetben – Nyilvánosságra hozni – eltitkolni (*Zverejnit' – utajit*) – az eddig kimaradt műfajokat foglalja össze. Először ír a kéziratok röplapokról, amelyek inkább helyi jellegű, jelentéktelen botrányokat kavartak egy-egy falu vagy kisváros értelmisége körében, majd politikai tartalmú epigrammákról, gúnyversekről, amelyek általában az aktuális országgyűlés idején jelentek meg. A szerző a könyvben többször rámutat arra, hogy az országgyűlések ideje alatt Pozsonyban különösen sok félig vagy teljesen illegális írás fordult meg. Érdekes felfedezés a Szepesi Levéltárból egy szlovák nyelvű verses elbeszélés (*Plač Geremiasse proroka nad nezdarilau Gerhard Krystinu...*), amely egy iglói lányszöktetés kapcsán erős kritikával illeti a katolikus egyházat és annak helyi képviselőit, akik a szerző szerint segítettek a csábítónak a titkos esküvő lebonyolításában, és rábeszéltek a menyasszonyt a katolizálásra. Emellett kitér olyan műfajokra is, mint az emlékkönyvek, amelyek bejegyzései között böven talált tiltott irodalomból származó idézeteket, és a hagyatékokból előkerülő kéziratok művei, amelyeket szerzőik meg sem próbáltak a cenzúra elé terjeszteni.

Rendkívül alapos, több szempontot figyelembe vevő és a források teljes feltárására törekvő munkáról van szó, ugyanakkor továbbra is helytálló Pavercsik Ilona kifogása, amelyet korábbi könyvével szemben emelt, a magyar nevek szlovákos alakban (Ján Bacsányi, František Versegi stb.) és a tárgyalt művek címének nem eredeti nyelven, hanem kizárólag szlovákul való közlésével kapcsolatban (az eredeti cím a főszövegből nem, csak a lábjegyzetből derül ki). Ez nemcsak furcsa és tudományosan vitatható, de meglehetősen nehézkessé is teszi a hivatkozott művek és személyek azonosítását.

Összességében elmondható, hogy Kollárová könyve érdekes és precíz áttekintést nyújt a könyvkiadás és a cenzúra működéséről az általa „nyugtalanosság idejének” nevezett időszakból (1789–1799), ezért mindenképpen alapműnek kell tekinteni az elkövetkezendőkben hasonló témájú kutatásokhoz.

KOVÁCS ESZTER